

1 VZÁJEMNĚ SPOJENÁ SVĚTLA: SVĚTLO PŘÍRODY A SVĚTLO MYSLI

Užívej světlo, které máš v sobě, abys znovu nabyl
přirozené čistoty zraku.

— Lao-c'

Roku 1910 chirurgové Moreau a LePrince popsali úspěšnou operaci osmiletého chlapce, který byl od narození slepý, protože trpěl šedým zákallem.² Po operaci se nemohli dočkat toho, až zjistí, jak dítě vidí. Když se chlapcovy oči zahojily, lékaři mu sundali obvazy. Potom chlapci před jeho fyzicky dokonalýma očima mávali rukou a zeptali se ho, co vidí. Chlapec slabým hláskem odpověděl: „Já nevím.“ „Nevidíš ruku, jak se pohybuje?“ zeptali se. „Já nevím,“ zněla jeho jediná odpověď. Chlapcovy oči vůbec nesledovaly zvolna se pohybující ruku. Co před sebou viděl, byl jenom proměnlivý jas. Když se potom dokázal dotknout ruky v okamžiku, kdy se začala pohybovat, triumfálně vykřikl: „To se hýbá!“ Byl schopen cítit ruku, jak se hýbá, a dokonce, jak řekl, „slyšet, jak se hýbá“, ale pořád se potřeboval pracně učit *vidět*, jak se ruka pohybuje. Světlo a oči nestačily na to, aby mu poskytly zrak. Toto první světlo, které procházelo nyní už čirou, černou zorničkou dětského oka, nevyvolávalo uvnitř žádnou odpovídající představu. Chlapcovo vidění začalo jako prázdný, tichý, temný

- 1 Lao-tze, *Tao Te Ching*, in James Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. New York: Charles Scribner's Sons, 1908–1926, sv. 8, s. 51. * V češtině: Lao-c', *Tao Te Ťing. Kanonická kniha o Cestě a její Síle*, in Oldřich Král (vyd.), *Tao: Texty staré Číny*. Praha: Československý spisovatel, 1971, s. 30, odst. 10. Zde ve znění: „Očisti od všeho své hlubší zření a budeš bez kazu!“
- 2 Cit. in M. von Senden, *Space and Sight: The Perception of Space and Shape in the Congenitally Blind before and after Operation*, přel. Peter Health. Glencoe, IL: The Free Press, 1960, s. 40.

a děsivý pohled. Světlo dne bylo přivoláno, ale v chlapcových vyděšených, otevřených očích mu neodpovídalo žádné světlo myslí.

Světlo přírody a světlo myslí se v oku spojují a dávají tak vzniknout vidění. Ale když jsou oddělené, je každé z nich tajemné a temné. Dokonce i to nejjasnější světlo může našemu zraku uniknout.

Jako součást toho, čemu říkám „projekt Heuréka“, jsme s jedním přítelem vyvinuli a sestrojili pokusnou pomůcku, ve které je vidět prostor plný světla. Je to jednoduchý, nicméně překvapivý pokus, ke kterému je potřeba pečlivě vyrobená krabice a silný projektor, který svítí přímo do této krabice. Věnovali jsme zvláštní péči tomu, abychom se ujistili, že světlo nebude osvětlovat žádné předměty uvnitř krabice ani její vnitřní povrch. Uvnitř této krabice je pouze čiré světlo, spousta světla. Otázka zní: Co uvidíme? Jak vypadá světlo, když je ponecháno *pouze* samo sobě?

Přicházím ke krabici, zapínám projektor, jehož žárovku a čočky lze vidět skrz desku z plexiskla. Projektor vysílá do krabice skrz optické součásti velmi silné, jasné světlo. Přejdou k místu pro pozorovatele a dívám se do krabice na světlo. Co vidím? Úplnou tmou! Nevidím nic než temnotu prázdného prostoru.

Po straně krabice je držadlo spojené s tyčí, která se může do krabice vsunout a zase vytáhnout. Zatáhnu za držadlo, v temném prostoru přede mnou se zableskne tyč, a já ji najednou vidím na jedné straně velice silně a jasné osvětlenou. Prostor už samozřejmě není temný, ale plný světla. Nicméně bez nějakého předmětu, na který by mohlo světlo dopadat, uvidíme jenom tmou. Samotné světlo je vždycky neviditelné. Vidíme pouze věci, předměty, nikoli světlo.

Tento pokus mi připomíná rozhovor, který jsem vedl u večere s kosmonautem z Apolla, Rustym Schweickartem. Ptal jsem se ho na jeho výstup do kosmu, zvláště pak na to, co viděl, když se díval do sluncem prozářené prázdnoty vesmírného prostoru. Odpověděl, že dostat ze zorného pole zářivě osvětlenou vesmírnou loď a ostatní předměty bylo sice těžké, ovšem když se vám to podařilo, pak jste viděli jenom temné hloubky bezedného vesmíru poseté světlem nesčetných hvězd. Ačkoli je tam sluneční světlo přítomné všude, na nic nedopadá a není vidět nic. Jenom tma.

TMA UVNITŘ

Náš svět osvětlují dvě světla. Jedno dává slunce a druhé — světlo oka — vychází tomu slunečnímu vstříc. Vidíme jenom díky spojení těchto dvou světél; jakmile se nám jednoho z nich nedostává, jsme slepí.

Pravděpodobně nejlépe doloženým případem vyléčení vrozené slepoty je příběh S. B., který zkoumali psychologové Gregory a Wallace.³ Slepému padesátiletému Angličanovi byla ve dnech 9. prosince 1958 a 1. ledna 1959 transplantována rohovka. Tento člověk pak mohl plně a funkčně používat své oči — poprvé od doby, kdy mu bylo deset měsíců. Co viděl?

Opatrovníci S. B. ho jako devítiletého přihlásili do birminghamské školy pro slepce, kde se vyučil opravářem obuvi. Tak si vydělával na živobytí a na poměry dospělého slepce žil neobvykle nezávislým životem: například jezdil na dlouhé výlety na kole, a to tak, že se držel svého přítele za rameno. Rád zahradničil a měl ve zvláštní oblibě jakýkoli druh práce, kterou mohl vykonávat rukama. Byl to sebevědomý, veselý a velmi inteligentní člověk.

Na kontrole asi měsíc po operaci se ho Gregory a Wallace ptali na jeho první zrakový zážitek, který po operaci měl. S. B. odvětil, že slyšel hlas, hlas svého ošetřujícího lékaře, který přicházel zezadu ze strany. Když se otočil za zvukem, uviděl nějakou „šmouhu“. S. B. si nebyl jistý, co je ta šmouha zač, ale logicky si odvodil, že když slyšel lékařův hlas a věděl, že hlasy vycházejí z tváří, tak ta šmouha před ním musela být lékařova tvář. S. B. tvrdil, že tváře „nebyly nikdy snadné“, a to i dlouho po operaci. Jeho potíže s viděním se ale neomezovaly jenom na tváře. Gregoryho a Wallaceovy výzkumy s S. B. (a mnohé předchozí i pozdější výzkumy) objasnily, že učit se vidět až v dospělosti vůbec není snadné.

Když byl S. B. propuštěn z nemocnice, vzali ho Gregory a Wallace do muzea vědy a techniky. S. B. se dlouhá léta zajímal o nástroje a byl samozřejmě nadšen možností, že uvidí to, čeho se dosud jenom dotýkal rukama nebo o čem jen slyšel vyprávět. Vzali ho k jemnému soustruhu na řezání závitů a chtěli, aby jim řekl, co to před ním stojí. Očividně rozrušený S. B. nebyl schopný říci nic. Vysvětloval, že nebyl s to vidět, jak se opracovává kov. Potom ho přivedli blíž a nechali ho, aby se soustruhu dotkl. Dychtivě po něm přešel rukama, oči přitom pevně zavřené. Pak trochu poodstoupil, a když otevřel oči, prohlásil: „Teď, když jsem to cítil, tak to vidím.“

Osvojování vidění pokračovalo v případě S. B. pomalu po následující další dva roky až do jeho smrti. Pomalé tempo učení a jeho omezené úspěchy pro něj byly zdrojem hlubokého zklamání, stejně jako pro všechny ostatní pacienty. Podobně jako oni i S. B. v mnoha situacích úplně přestal brát svůj zrak na vědomí: například doma nechával zhasnuto a orientoval se svým navyklým způsobem jako slepec. V mnoha případech vyžadovalo vidění příliš velké úsilí. Tito lidé se pak své nově nabyté schopnosti vidět

3 R. L. Gregory a J. G. Wallace, „Recovery from Early Blindness: A Case Study“, in *Perception*, vyd. Paul Tibbetts. New York: Quadrangle/New York Times Book Co., 1969.

zcela vzdali, v některých případech dokonce ukončili svůj zápas o zrak tím, že si vzali život.

Marius von Senden ve své systematické studii šestašedesáti případů navrácení zraku těm, kdo se narodili slepí, uvádí nesčetné a nezvyklé potíže, které je třeba překonat, když se člověk učí vidět. Pacientovi, který procitne po chirurgickém zákroku, se svět nejeví jako něco, co je obdařeno nějakým srozumitelným světlem, barvou nebo tvarem. Program učení vidění nevyhnutelně vede k psychické krizi v pacientově životě, ke krizi, která může skončit odmítnutím zraku. Nové dojmy ohrožují bezpečí světa vystavěného na hmatových a sluchových vjemech. Někteří dojdou k rozhodnutí, že je lepší být slepý ve svém světě než v nějakém neznámém světě vidět.⁴

Během několika posledních desetiletí byly výzkumy léčení vrozené slepoty potvrzeny a rozšířeny výzkumem vidění u zvířat. Tak je dnes například známo, že když kočka v kritickém období mezi čtvrtým a pátým měsícem není schopná vidět tvary, a to ani když je kolem světlo, pak bude slepá napořád. Samotný opticky zdravý orgán oka pro vidění nestačí. V průběhu prvních měsíců života se v oku nebo v mozku kotěte působením činnosti vidění vytvářejí určité struktury. Bez pěstování rozvoje vidění v prvních měsících života se tyto struktury poškozuji anebo se vůbec nevyvinou. Po uplynutí čtvrtého měsíce je poškození nenapravitelné.⁵

Přirozený vývoj vidění u člověka je velice podobný. Zrak se utváří v průběhu kritického údobí prvních let života, stejně jako mnoho jiných smyslových a pohybových schopností, jako je například řeč a chůze. Když se tato příležitost promešká, je pozdější úsilí o zvládnutí mimořádně náročné a mnohdy neúspěšné.

Případ osmiletého Moreauova pacienta se vyvíjel následovně: poté co dr. Moreau s chlapcem několik měsíců pracoval, rodiče nutili lékaře k tomu, aby dítěti věnoval výjimečnou péči. Následujícího roku dítě ztratilo všechno to, co se pod vedením dr. Moreaua naučilo. Z Moreauových poznámek zaznívá vyčerpání a lítost, že dosažené výsledky měly tak krátké trvání, ačkoli práci věnoval plnou pozornost. Střízlivou skutečností zůstává, že k vidění je potřeba více než fungující tělesný orgán. Bez vnitřního světla, bez utvářející zrakové představivosti jsme slepí. Moreau píše:

Bylo by chybou domnívat se, že pacient, kterému byl navrácen zrak chirurgickým zákrokem, pak bude schopen vidět vnější

4 M. von Senden, *Space and Sight*, s. 20.

5 David M. Hubel, *Eye, Brain and Vision*. New York: Scientific American Library, 1988, kap. 9.

svět. Oči určitě mají sílu vidět, ale použití této síly, která vytváří základ vidění, je nicméně nutné si osvojovat od úplného začátku. Samotná operace nemá větší význam, než že připraví oči k vidění; nejdůležitějším faktorem je učení... Navrátit zrak někomu, kdo je od narození slepý, je z větší části prací pedagoga než chirurga.⁶

Moreauovo dítě se drželo způsobů poznávání, které mu byly dobře známe a které mu poskytovaly jistotu: hmatu, sluchu, čichu. Ale poznávat svět jiným způsobem, vidět, to vyžadovalo nadlidské úsilí. V mnoha věcech jednáme podobně jako Moreauovo dítě. Definujeme si svět pomocí poznávacích schopností, které v tu chvíli máme, a dáváme tak světu smysl a význam. Vyhledky na úspěch jsou stejně velké jako vyhlídky na ztrátu, a bezpečí je nejisté stejně jako výsledek. Abychom se naučili vidět jinak, musíme nejdřív umřít. Nově získané schopnosti nás vedou do duševních zmatků způsobených novými duševními jevy, a pak jsme na tom stejně jako Odysseus na vraku lodi uprostřed rozbouřeného moře. Podobně jako on bojácně šplháme po rozbitém kýlu lodi, na kterém jsme se předtím zachytili; držíme se své jediné a poslední spojnice se skutečností, která je nám blízká. Proč to nevzdat? Máme snad sílu dostat se pryč, změnit svůj osud? Co když ty hlasy, které nám dodávají odvalu, abychom se sami pustili do riskantního pokusu, patří jen krutým Sirénám? A tak zavíráme oči a držíme se jenom toho, co známe.

Kromě vnějšího světla a oka je k vidění potřeba ještě jakési „vnitřní světlo“, jehož svit se vzájemně doplňuje s důvěrně známým vnějším světlem a proměňuje smyslové vnímání na vnímání významů. Světlo mysli se musí setkat se světlem přírody a spojit se s ním ve vzájemném svazku, aby zrodilo svět. To před nás klade další otázku. Když už jsme se úvodem stručně seznámili se světlem mysli, co je vlastně zač to světlo přírody?

TMA, KTERÁ JE SVĚTLEM

Moje „světelná krabice“ probouzí v divákovi nejasnou otázku: co je podstatou této neviditelné věci, které říkáme světlo, věci, jejíž přítomnost nám umožňuje vidět všechno — kromě sebe sama? V průběhu lidské civilizace byla tato otázka mnohokrát zodpovězena. Nazývali jsme světlo jmény bohů, udělali jsme z něj božský čin nebo vlastnost. Dokonce i když západní věda přiřkla světlu hmotnou povahu, pořád se v tom odrážel náš úžas a schopnost představivosti. Na začátku sedmnáctého století Francis

6 Cit. in M. von Senden, *Space and Sight*, s. 160.

Bacon žasl nad tím, že „povaha a původ světla“ jsou tak málo prozkoumány.⁷ Proč nebyla objevena podstata něčeho tak důležitého, jako je světlo? Téměř o čtyři sta let později jsme samozřejmě stále zvědaví, podobně jako Bacon, z čeho se světlo skládá, jak je velké, jak se pohybuje a tak dále. Jinak řečeno: chceme znát jeho fyzikální podstatu.

Ve svém profesním životě jsem se nejdřív pokoušel porozumět světlu pomocí laboratorního výzkumu kvantové optiky. Při pokusech prováděných v ústavech v Boulderu, Amherstu, Paříži, Hannoveru a v Mnichově jsem zkoumal světlo a jeho vztah k hmotě. Čím více jsem se dozvídal o kvantové teorii světla, teoreticky i experimentálně, tím mi světlo připadalo obdivuhodnější. Přestože jsme vyzbrojeni tak složitou teorií, nemám pocit, že by naše znalost světla byla uzavřenou kapitolou. Ani zdaleka ne — světlo zůstává bytostným tajemstvím, jakým vždycky bylo. Ve skutečnosti se to má tak, že kvantová teorie použila ty nejjednodušší, mechanistické koncepce světla, které vytvořila raná věda, a na pevném experimentálním základě prokázala, že jsou neplatné. Na jejich místě byla vytvořena nová teorie světla, které se všichni velcí moderní fyzikové od Alberta Einsteina po Richarda Feynmana snažili porozumět — neúspěšně, jak sami zjistili.

Když mi došlo, že přes veškerou sílu, přesnost a krásu kvantové optiky stále nevíme, co je světlo, rozčílilo mě to. Staré vědecké modlářské obrazy světla byly zničeny jako podobizny, které zestárly; a každý pokus dosáhnout nového obrazu zklamal. Naše technicky dokonalé ovládnutí světla otevřelo všechny dveře, které kdysi zavřela vědecká domýšlivost. Nemohl jsem odolat, abych nevstoupil do bludiště všech cest, starých i nových, které propojují tu spoustu místností v sídle světla. Tato kniha vypráví, co jsem tam našel.

První věcí, kterou jsem zjistil, bylo, že světlo se pojí s nespočetnými uměleckými a náboženskými představami mimořádné krásy. Vědecky ho pojednali fyzikové, symbolicky ho vyjadřovali náboženští myslitelé, prakticky pak umělci a technici. Každý člověk zapojuje svůj hlas do mnohohlasé skladby naší zkušenosti světla. Když posloucháme všechny ty hlasy, zjistíme, že všechny mluví o jedné věci, jejíž podstata a význam byly po tisíciletí pro lidstvo předmětem zájmu a uctívání. Během posledních tří století bylo umělecké a náboženské chápání světla přísně odděleno od vědeckého zkoumání. Cítím, že je načase, abychom je pozvali zpátky a dosáhli tak plnějšího obrazu světla, než jaký může poskytnout jakákoliv osamocená disciplína.

7 Marjorie Hope Nicolson, *Newton Demands the Muse*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966, s. 75.

Světlo se dotýká našeho života na každém kroku a při každém setkání odhaluje část sebe sama. Příběh těchto setkání nás uvádí do povahy světla. Dávno před tím, než se staly předmětem vědeckého bádání, byly světlo a především zdroje světla uctívány jako božské — jako obraz boží přirozenosti. Mýty všech civilizací obsahují velké množství příběhů o slunci, o měsíci a o hvězdách, o ohni, o duze a o jitřence. Tyto příběhy se také týkají podstaty světla, protože jsou součástí lidské zkušenosti s ním. V následujících řádcích budu mluvit jak o kvantové teorii, tak o zarathustrovském bohu Ahura Mazdovi. Budu přistupovat ke světlu z mnoha stran, ze strany mýtické a duchovní stejně jako ze strany historické a technické. Různé doby a různí lidé se vztahovali k té nebo k jiné z mnoha tváří světla. Když jsem je zkoumal, ukázalo se, že charakteristické rysy kultury se zrcadlí v představě světla, kterou daná kultura vytvořila. Každá kultura svým vlastním způsobem dokázala odhalit povahu a význam světla, a tak vytvořila příběh o světle. Ve vyprávění takového příběhu zjevuje jednotlivá kultura mnoho věcí, a to jak o sobě samé a o světle v mysli svých lidí, tak o podstatě světla. Tak jako se ovíjejí hadi kolem léčivé hole boha Herma, boha komunikace, stejně tak se kolem ústředního tématu této knihy točí tato navzájem úzce spřízněná témata: proměnlivá povaha dvou světél, vnějšího světla přírody, ale také vnitřního světla mysli. Dospěl jsem k přesvědčení, že je nelze oddělovat.

Zatímco tedy budeme sledovat cestu světla v dějinách, budeme věnovat pozornost jak proměnám představy světla, tak proměnám lidského vědomí, které světlo zkoumalo. Po mnoho let se díváme do tváře světla přírody a díváme se, co nebo kdo to je. Během tisíciletí, co jsme se na něj dívali, světlo postupně stárlo a zcela změnilo své rysy, a jeho něžná, dětská tvář se úplně změnila. Světlo nyní ukazuje svoji chladnější, užitekovejší, matematickou tvář, ale přesto i dnes jiné podoby — umělecké, vědecké a duchovní — doplňují jeho předchozí vzhled. Jak budeme vidět světlo zítra? Ve všech dobách a ve všech představách zahřívalo zemi a osvětlovalo planety stejné slunce. Od zrození první představy světla přes jeho současnou dospělost až k jeho konečné podobě na konci věků bude světlo svítit na všechny země a bude vyživovat louky, stromy a květiny. Jak jsme tuto věc, které říkáme světlo, proměnili světlem našeho vědomí? Z propojení mysli a přírody vzniká porozumění životu světla. Tato kniha je proto životopisem neviditelného společníka, který nás doprovází stejně uvnitř jako venku — životopisem světla.

•
•

2

DAR SVĚTLA

Slunce, ty oko i duše tohoto velikého světa!

— Milton

Při stvoření pozemských zvířat Titán Epimétheus (jehož jméno znamená „ten, kdo přemýšlí až potom“) přidělil každému z nich nějakou schopnost pro jeho ochranu a přežití.⁸ Želvě dal tvrdý krunýř, vose žihadlo, jiným zase rychlost a obratnost. Když se konečně dostal k člověku, byly už všechny přírodní síly rozděny; na člověka nezbylo vůbec nic. Řečeno Platónovými slovy, člověk zůstal „nahý, bosý, bez obydlí a neozbrojený“. Nevěda co dělat, obrátil se nešikovný Epimétheus na svého moudřejšího bratra Prométhea (jehož jméno znamená „ten, kdo přemýšlí předem“). Když Prométheus viděl bezmocnost člověka, potají uloupil Diovi oheň a donesl ho lidem, tak jako starověcí plavci často převáželi žhavé uhlíky, tj. v dutém stonku obrovského fenyklu. Ze světla Prométheova daru člověk zažehl světlo civilizace, kultury a techniky. Oheň a světlo, které patřily Diovi, se staly vlastnictvím lidstva.

Za tento čin vykonaný v náš prospěch byl Prométheus krutě potrestán; byl přikován k pohoří Kavkazu, kde mu Diem seslaný orel každý den vytrhával a požíral játra — sídlo života. Ani lidstvu nebylo dáno, aby se z Prométheova daru těšilo v míru. Rozzuřený a žárlivý Zeus nakázal slepému božskému řemeslníkovi Héfaistovi, aby vytvořil svůdný automat, Pandoru, jejíž neblaze proslulou skříňku Epimétheus lačně přijal. Zlý obsah té skříňky spatřil až příliš pozdě. Pandora proti své vůli otevřela víko a vypustila tak na lidstvo nemoc, hoře a bolest.⁹ Dar ohně a všechno, co oheň symbolizuje, je neodlučně spjato se závazkem péče. V lidských

8 Platón, *Protagoras*, 320d–321e.

rukou může božský oheň spalovat stejně jako zahřívát, oslepotovat stejně jako osvětlovat.

Západní civilizace začala před třemi tisíci lety písni slepého pěvce, který ve zpěvech *Iliady* a *Odyssey* dal zaznít řecké obrazotvornosti, z níž se zrodila západní poesie. Homérova slepota propůjčila jeho slovům čistotu a sílu. Svět jeho smyslů temněl a na jeho místě vyrůstal božský svět; Homérova paměť přitom zřejmě sahala až k archetypálním událostem doby věčných hrdinů.

Řecké vázy zobrazují stojícího pěvce, jak se při zpěvu houpe a pohroužen ve vnitřním světle naslouchá během své řeči hlasu, který zpívá uvnitř v něm. Podobně jako Homér se pohupovali také staří potulní pěvci ze severní Karélie u Baltského moře, oči zavřené, seděli na lavici z klád, drželi se druh druhá za ramena a střídavě prozpěvovali svůj dávný epos, *Kalevalu*.

Bhagavadgíta, neboli „boží píseň“ či „píseň vznešeného“, je zpívanou odpovědí ministra a vozataje Sandžáji na otázky slepého krále Dhrtaráštry. Ten nejmocnější na zemi, král, je slepý. Vidí prostřednictvím očí někoho jiného: svého vozataje a rádce, jehož duchovní schopnosti rozšiřují jeho zrak. Když se král ptá na to, co se právě děje na vzdáleném, posvátném poli, kde se jeho příbuzní chystají bojovat proti sobě, Sandžája slyší a vidí důvěrnou rozmluvu mezi vynikajícím princem Ardžunou a bohem Kršnou, který na sebe vzal podobu vozataje stejně jako Sandžája. Tady je duchovně-duševní schopnost vyššího zření oddělena a vtělena do postavy vozataje, jenž se stává pěvcem, který zpívá slepé pozemské královské moci. Vozataj, podobně jako básník, musí vidět dál než ostatní, a podle toho, co vidí, musí mluvit a řídit.

Je to pouhá náhoda, že nejproslulejší starověký věstec Teiresiás byl od svých sedmi let slepý? Přišel o zrak, protože viděl bohyni Athénu při koupeli, tj. protože viděl boha odhaleného.

Tento motiv se neustále opakuje. Světlo dne razí cestu světlu noci, světlu slepoty, vnitřnímu zraku. Jak píše Platón: „Duševní zrak začíná ostřeji vidět, když už oči pomalu ztrácejí bystrost.“¹⁰ Romantický básník Novalis o účincích tmy dobře věděl. Jeho *Hymny k poctě noci* začínají naprostým protimluvem: „To, co žije, smysly obdařené bytí, nade všechno nesnáší to zázračné zjevení, které před ním tryská, zářné světlo...“ A přece nám Novalis říká, že přes veškerou jeho krásu se odvrací ode dne „ke svatě, nevyslovitelné, tajemné noci“. Uprostřed vnější temnoty či slepoty vnitřní

9 Hesiod, *Work and Days*, přel. Apostolos N. Athanassakis. Baltimore: John Hopkins University Press, 1893, 50–100. * V češtině: Hésiodos, „Práce a dny“, in *Zpěvy železného věku*, přel. J. Nováková. Praha: Svoboda, 1990, s. 43–44.

10 Platón, *Symposion*, 219a (přel. J. Šonka).

světlo osvětluje krásnou a skutečnou krajinu obrazů. Slepý pěvec promlouvá o světě, který vidí, k srdcím svých posluchačů, aby i oni mohli díky kráse zpěvákova světa na jeden večer odložit starosti o svůj svět.

Co je zdrojem básnického světla, které osvětluje noc Homérovy slepoty? Je to imaginace, která je důležitá také pro běžné vidění. Světlo imaginace zaujímá polovinu našeho příběhu, jelikož je významné jak pro starověk a pro poesii, tak pro současný svět a pro vědu. Sebevětší denní záře nám není nic platná; pokud nemáme utvářející, uměleckou sílu imaginace, jsme slepí, a to jak obrazně, tak doslova. K vidění potřebujeme světlo uvnitř, stejně tak jako světlo venku: ať už k vidění básnickému nebo k vědeckému, k posvátnému nebo k všednímu.

Jak si ukážeme, mysl, aniž bychom si to většinou uvědomovali, je při vidění vysoce aktivní a neustále vytváří a přetváří svět, který vidíme. Spoluúčastníme se tedy vidění. Navyklé struktury, jejichž pomocí vidíme, se ukládají během prvních let našeho života. Dokonce i to nejprostší, „nejobjektivnější“ poznávání vyžaduje, abychom se na něm aktivně podíleli. Navíc v každé kultuře a v každé době je povaha tohoto podílení se zvláštní a jedinečná. Láhev od Coca-Coly upuštěná z letadla doprostřed kmene Křováků bude asi považována za mnoho věcí, nikdo v ní ale nebude vidět nádobu pro bublinkatý nápoj. Lidské vědomí se v průběhu času změnilo a mezi jednotlivými kulturami se liší.

Ve starověku byla úloha člověka při vidění, tedy při tom, co naplňuje smyslový svět významem, vnímána mnohem silněji; vnitřní světlo bylo tehdy vědomí blíž. Na rozdíl od starověkých Řeků dnes žijeme uvyklí vědeckému světonázoru, který velmi často považuje náš podíl na poznávání za nepodstatný nebo za pouze zdánlivý. Přesto vidět, slyšet, být člověkem, vyžaduje i dnes, abychom se na tom nepřetržitě podíleli. Na podporu tohoto tvrzení uvádíme příklad: zvláštní způsob, jakým viděli barvy staří Řekové.

VÍNORUDÉ MOŘE STAROVĚKU

Slunce vyšlo nad dokonalé plné moře na oblohu
celobronzovou — samo jediné záříc pro bohy nesmrtelné
i pro smrtelníky na polích posetých obilím.¹¹

— Homér, *Odysea*

Atmosféra a krajina Homérova Řecka se té naší v něčem podobá a v něčem se od ní liší. Slunce stále vychází nad pole s obilím, ale málokdo z nás se probouzí pod bronzovou oblohou ozářenou nesmrtelnými bohy.

Když se Odysseus jako zajatec krásné víly Kalypsó procházel po březích ostrova, toužebně hleděl na „moře vínorudé“ a tesnil po návratu na rodnou Ithaku a ke své milované ženě Penelopé. Když dnes stojím na pobřeží nějakého ostrova v Egejském moři, nevidím ani vínorudé moře ani bronzovou oblohu, ale mimořádně krásnou modř vody a nebe, kterou mám tak rád.

Lingvisté tvrdí, že žádný z nesčetných přívlastků připisovaných Homérem obloze nebo moři nelze chápat ve významu „modrý“. Obloha může být popsána jako „železná“ nebo „bronzová“, moře jako černé, bílé, šedé, purpurové nebo vínově rudé — ale nikdy ne jako modré. Chyběl snad starým Řekům smyslový zážitek modré, byli snad částečně barvoslepi? Anebo tu vidíme další případ vnitřního světla, aktivity vidění? Od roku 1810, kdy Goethe poprvé poukázal na nepochopitelnou nepřítomnost modré barvy v jazykovém úzu Řeků, jsou učenci zmateni touto a několika podobnými nepřítomnostmi ve výrazech pro barvy v rané řecké poesii.¹²

Přesvědčivé argumenty proti domněnce, že Řekové měli fyzické oko jiné než my, jsou postaveny na pečlivém rozboru výrazů pro barvy, jež se vyskytují ve starořecké poesii, a z našich nejnovějších znalostí o barvosleposti. Pak ale musíme říci, že k vidění je třeba víc než provozuschopný fyzický orgán. Jestliže to uznáme, možná rozluštíme hádanku, která mátlá tolik lidí.

Několik set let po Homérovi napsal velký Aristotelův žák Theofrastos spis o kamenech, v němž popisuje kámen zvaný *kyanos*, který dnes ztotožňujeme s modře zbarveným nerostem *lapis lazuli* (neboli lazurit). Když se setkáme se slovem *kyanos* ve formě přídavného jména, chápeme ho běžně jako odkaz na modrou barvu (odtud např. výraz „kyanová modř“). Ač se nám tato asociace jeví jako úplně samozřejmá, příslušná místa v Homérovi, kde se tento výraz vyskytuje, uvedený výklad zpochybňují.

V hněvu a žalu nad ztrátou svého druha Patrokla zabil Achilles Hektora, načež tomuto vznešenému Priamovu synovi propíchl paty a pokoušel se jeho tělo zneuctit tím, že ho dvanáct dní vlácel po trójských pláních. Při tomto jeho počínání „kudy byl Hektor tažen, vířil oblaka prachu, a jeho *kyanos* vlas táhl se za ním“.¹³ Máme to chápat tak, že měl Hektor modré vlasy? Aby učinil konec krutému hanobení vznešeného prince, vyslal Zeus bohyni Iris k Achillově nesmrtelné matce Thetis, která žila na dně moře. Iris „bouřkonohá“ se vrhla do moře a když našla Thetidu, vyzvala ji, aby se přidala na Diovu stranu. Thetis se obávala sporu s bohy, a tak „sňala

11 Homer, *The Odyssey*, přel. Robert Fitzgerald. Garden City, NY: Doubleday, 1961, kniha 3, řádky 1–4. * V češtině: Homér: *Odysseia*, přel. O. Vaňorný. Praha: Rezek, 1999.

12 Eleanor Irwin, *Color Terms in Greek Poetry*. Toronto: Hakkert, 1974.

13 Homer, *The Illiad*, přel. Robert Fitzgerald. Garden City, NY: Doubleday, 1974, kniha 24, řádky 401–403. * V češtině: Homér: *Ílias*, přel. O. Vaňorný. Praha: Rezek, 1999.

svůj *kyanos* závoj, nad který nebylo tmavšího šatu“ a následovala Iris na Olymp.¹⁴ Z těchto i z jiných příkladů zjišťujeme, že *kyanos* znamenalo spíš tmavý než modrý. Avšak v Homérově Řecku pro modrou žádné jiné slovo neexistovalo. Modrá pro Řeky nebyla barvou v našem slova smyslu, ale kvalitou temnoty, ať už popisovala vlasy, oblaka, nebo zemi.

S podobnou záhadou se setkáváme také u slova *chlóros*, které pozdější teoretici řeckých barev překládají jako zelená. V *Iliadě* je *chlóros* med; v *Odyseji* slavík; u Pindara je *chlóros* rosa a u Euripida dokonce slzy a krev! Z tohoto použití můžeme vidět, že *chlóros* neznámá zelenou, ale něco vlhkého a čerstvého — živého. Dosud mluvíme o čerstvém dřevu jako o zeleném nebo o nezkušeném pracovníkovi jako o zelenáčovi. Staří Řekové chápali tyto podružné významy jako to hlavní. Byli natolik odloučení od vnějšího vnímání barvy, že psychologické kvality jako „čerstvost“ nebo „temnota“ se mohly stát vnímanými vlastnostmi. Řekové *viděli* vlhkou čerstvost slz, a tak *viděli* zelenou. Když se rozzuříme, můžeme to vyjádřit metaforou, že „vidíme rudě“. Domnívám se, že bychom způsob užití slov pro barvy v homérském světě neměli chápat metaforicky, nýbrž doslovně. Ani sluneční svit, ani jejich oči se od těch našich nijak nelišily. Naopak, světlo starověké imaginace, jako světlo poskytující výklad, které Řekové zapojili, změnilo způsob jejich vidění, stejně jako podobné světlo utváří způsob, jakým dnes vidíme my.

Časově bližší příklad nám poskytuje „případ barvosleпého malíře“ popsany Oliverem Sacksem a Robertem Wassermanem roku 1987.¹⁵ Jonathan I. byl úspěšný malíř, dokud ho ve věku šedesáti pěti let nepotkala menší automobilová nehoda. Utrpěl otřes mozku a šok, který takovou událost běžně provází, ale neodnesl si z toho žádné trvalé tělesné zranění. Přesto se stal úplně barvosleпým. Barvoslepost se stala jeho trvalým stavem, jehož náhlý a nepředvídatelný nástup spustila zmíněná nehoda. Řečeno jeho vlastními slovy, viděl svět, „jako kdyby se díval na černobílou televizní obrazovku“. Ten případ je otřesný a tragický. Umělec, jenž celý svůj život žil barvami, najednou neviděl žádnou. Oční lékaři a neurologové včetně Sackse a Wassermana podrobili pana I. pestré škále lékařských vyšetření, ale zbytečně. Sacks a Wasserman shrnuli své bádání slovy: „Pacienti jako pan I. nám ukazují, že barva není dána, ale že ji lze vnímat pouze díky mimořádné komplexní schopnosti specifického mozkového procesu.“ A nejen to: i když fyziologické spoje mohou fungovat dobře, barevné vidění „je mnohem, mnohem víc; má svůj původ v mnohem vyšších

14 Homér, *Ilias*, kniha 24, řádky 93–94.

15 Oliver Sacks a Robert Wasserman, „The Case of the Colorblind Painter“, in *The New York Review of Books*, roč. 34 (19. prosince 1987), s. 25–34.

úrovních, které jsou neoddělitelně smíšené s naší vizuální pamětí, představami, tužbami, očekáváními, až se z něj stane nedílná součást nás samých, součást našeho životního světa.“

Svět Homérova života na trójském pobřeží se hluboce lišil od toho našeho. Homérova paměť, asociace, tužby a očekávání se lišily od těch, které s sebou do bitvy neseme my. Duchovní zrakový orgán, který slepý pěvec používal, byl tehdy běžným kulturním jevem, ale také byl podstatně jiný než nastavení mysli, jehož pomocí dnes vidíme my. Potřebujeme změkčit představu o nás samých, tu představu, že jsme vybaveni pevně fixovanými očima typu videokamer a statickými mozky jako počítači, jež produkují ekvivalent vědomí. Květy vnímání pak rozvinou mnohem bohatší, sebe-reflexivní spojení duchovního a přírodního světla.

V případech S. B. a pana I. se setkáváme se situací, kdy lidé nemohli vidět to, o čem my všichni víme, že před jejich očima skutečně „existuje“. Chybělo jim určité vnitřní světlo, a tak zůstali prakticky slepí. Opačná situace nastává, když někdo vidí něco, o čem bychom řekli, že to „neexistuje“. Takové zážitky běžně označujeme jako halucinace. Ty vznikají tehdy, když je něčí psychický stav dostatečně silný na to, aby vytvářel zážitek podobný tomu, který vytvářejí smysly. Halucinovali staří Řekové barvu svého vínové rudého moře? Lingvistické důkazy ukazují na něco jiného, ostatně jinak bychom si museli myslet, že celá kultura kolektivně halucovala. A přece jejich vnitřní pocity nebo úroveň vývoje v jistém smyslu vytvořily „barvu“ světa, který viděli. Výzkum jazykových skupin, například v Číně nebo v kmenech amerických Indiánů, podporuje názor, že různé kultury vidí svět různými způsoby až do jeho nejmenších podrobností a odstínů, a tyto způsoby vidění se značně liší od toho našeho.¹⁶

Dvě rozdílná světla — světlo mysli a světlo přírody — po několik tisíciletí utvářela v různých dobách různé světy. Podobně jako slepý pěvec nedůvěřoval zraku, i my budeme mít zpočátku potíže při prvních představách na své cestě za starověkým chápáním slunečního světla a vidoucího oka. Zprvu se nám budou zdát cizí a možná i absurdní. Ale tato zvláštnost může být mnohdy odrazem moderního uvažování, které vnášíme do starověkých zkušeností. Abychom mohli slyšet epickou píseň světla, budeme se muset pokaždé znovu vžít do jiné představy vesmíru.

Majestátní bronzová socha boha Poseidóna, jež byla k radosti Národního muzea v Athénách vyzdvížena z Egejského moře, má místo očí jenom tmavé prázdné důlky. V r. 450 př. Kr. prázdné nebyly — její nyní nevidomé oční jamky byly vyplněny zvláštními vloženými drahokamy. Zde bylo

16 Benjamin Whorf, *Language, Thought and Reality*, Cambridge: MIT Press, 1964.

posvátné sídlo zvláštní moci, jež poslušnému a mocnému tělu poskytovala život a poznání. Když byl bůh sražen z pedestalu a svržen do moře, byly drahokamy — Poseidónovy oči — ukradeny. Bůh, který kdysi vládl moři, byl nyní oslepen a svržen z trůnu. Náš příběh světla začíná starověkým a posvátným chápáním oka, které je tak příbuzné světlu. Lékař a polobůh Empedoklés znovu vsadí drahokamy do Poseidónovy tváře. Jiní je později odstraní.

LUCERNA A OKO

Světlem těla je oko. Je-li tedy tvé oko čisté, celé tvé tělo bude čisté. Je-li však tvé oko špatné, celé tvé tělo bude ve tmě. Jestliže i světlo v tobě je temné, jak velká je potom tma?
— Matouš 6,22–23

Ve svém díle o starých filosofech nám Diogenés Laertios vypráví příběh o moru, který postihl sicilské město Selinus v polovině pátého století př. Kr.¹⁷ Ze stojatých, věkovitých vod městské řeky vzešly nemoci a smrt, které si vyžádaly životy „jak občanů, tak žen“. Když se o utrpení města Selinu doslechl vznešený a urozený lékař, státník a básník Empedoklés, přišel ze sousedního města Akragantu oděn ve zdobném purpurovém šatu, opásán zlatým pásem; na nohou měl bronzové sandále a na hlavě vavřínový věnec; za ním kráčel zástup sloužících mladíků. Když Empedoklés objevil zdroj morové nákazy, přikázal, aby byla dvěma poblíž tekoucím řekám vyhloubena jiná koryta; ty řeky tak smísily své sladké, tekoucí vody se stojatou vodou města Selinu a jeho obyvatelé tím zbavily nemoci.

Ten příběh je celkem hodnověrný, když uvážíme, v jakém příšerném stavu jsou řeky v blízkosti městských center v současné době. Paříž, usazená na Île de la Cité, byla dokonce už v době starého Říma nechvalně proslulá špínou v řece Seině; Baltské moře, kdysi úžasná přírodní zásobárna, se stalo jedovatým smetištěm průmyslového Polska. Objevit příčinu nemoci, vymyslet postup a potom na vlastní náklady navrhnout a vykopat kanál, který by propojil stojaté vody Selinu — to je čin, který zasluhuje velikou chválu. Tudíž nás nepřekvapí, dozvíme-li se, že když se Empedoklés objevil u Selinských podruhé, chválili ho a uctívali ho jako boha. Co nás může překvapit je, že se Empedoklés v odpovědi na jejich vzývání vrhl do ohně, který mu zjevně neublížil, aby tak potvrdil jejich víru ve svůj božský původ.

17 Diogenés Laertios, *Životy, názory a výroky proslulých filosofů*, přel. A. Kolář. Pelhřimov: NTP, 1995, kap. 8.